

В.Ю.АРИСТОВ*

ЛЮБЕЦЬКА БИТВА 1016 р. В РАНЬОМУ ЛІТОПИСАННІ (ДО ДИСКУСІЇ НАВКОЛО ІДЕЇ О.О.ШАХМАТОВА)

На основі критичного аналізу історіографії та найдавніших літописних текстів («Повісті временних літ» і Новгородського першого літопису старшої редакції) здійснено спробу перевірки основних ідей щодо співвідношення двох версій оповіді про Любецьку битву між Ярославом та Святополком. Можемо стверджувати, що старший варіант опису битви з'явився не раніше, ніж у «Повісті временних літ». В укладеному у другій половині XIII ст. Новгородському літопису версію Початкового літопису перероблено, проте не використано інших писемних джерел.

Ключові слова: літописання, «Повість временних літ», Початковий літопис, Новгородський перший літопис, Синодальний список.

Започаткованій О.О.Шахматовим традиції дослідження давньоруського літописання притаманні дві взаємопов'язані тенденції: надання особливого значення (а іноді й переваги) новгородському літопису в реконструкції історії складання «Повісті временних літ» («ПВЛ»); встановлення залежності між реально існуючими літописними текстами через посередництво текстів гіпотетичних, «спільних джерел» або «найдавніших зводів», на яких і концентрується дослідницька увага. Із праці у працю переходить переконання про співвідношення певних сюжетів. Успадковується і властивий О.О.Шахматову спосіб мислення, який обмежує можливість дослідження. Між тим, вихід за традиційні дослідницькі рамки відкриває шлях до альтернативних і, як видається, більш вдалих рішень.

Проілюструймо це. За матеріал візьмемо статтю 1016 р. у «ПВЛ» та Новгородському першому літопису (НПЛ), найдавніша збережена редакція котрого починається саме з неї. Новгородський текст відрізняється від аналогічного у «ПВЛ», віддавна привертаючи увагу в контексті реконструкції історії раннього літописання. Починаючи зі статті 1017 р. новгородський літопис містить короткі поодинокі записи, а у статті 1016 р. – уривок розлогого наративу. Співвідношення двох джерел у цьому місці справді дуже важливе та навіть вирішальне: якщо і є достовірні свідчення старших за «ПВЛ» літописів або залежності київської традиції від новгородської, то їх слід шукати саме тут.

Найдавніші описи битви між військами князів Ярослава та Святополка, що відбулася 1016 р. під Любечем, містяться у «ПВЛ»¹ та Новгородському першому

* Аристов Вадим Юрійович – аспірант Інституту історії України НАНУ, сектор досліджень з історії Київської Русі
E-mail: aristov3000@yandex.ru

¹ Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Т.1: Лаврентьевская летопись (далі – Лавр.). – Ленинград, 1926–1928. – Л.48; ПСРЛ. – Т.2: Ипатьевская летопись (далі – Ипат.). – Санкт-Петербург, 1908. – Л.53 об.

літопису старшої редакції (НПЛст, Синодальний список²). Розповіді про цю битву в молодшій редакції останнього (НПЛмл) і літописах т.зв. Новгородсько-Софійської групи, протографи яких датують XV ст. (не кажучи про більш пізні компіляції), залежать як від «ПВЛ», так і від старшої редакції новгородського літопису. Тому саме ці два джерела будуть предметом нашого дослідження.

Нижче наводимо основні літописні уривки: статтю 1016 р. з НПЛст та статті 1016 і 1018 рр. із «ПВЛ». Курсивом виділено спільний текст; підкресленням – споріднені, але не тотожні фрагменти, що розвивають близькі теми; жирним із підкресленням – прямо суперечливі місця.

<i>НПЛст. – Арк.1-1 зв., 1016 р.</i>	<i>«ПВЛ» (Лаврентійєвський список). – Арк.48, 1016 р.</i>
<p>(?) «а вы плотници суще, а приставимъ вы хоромъ рубити.</p> <p><i>И нача Двньпръ мързнути.</i> И бяше Ярославу мужъ въ приязнь у Святопѣлка; и посла к нѣму Ярославъ ночью отрокъ свои, рекъ к нѣму. И рекъ к нему: онъси, что ты тому велиши творити; меду мало варено а дружины много. И рече ему мужъ ть: рчи тако Ярославу: даче меду мало, а дружины много, да къ вечеру вѣдати. И разумѣ Ярославъ, яко въ ноци велитъ сѣдися. И томъ вечерѣ перевозися Ярославъ съ вои на другыи полъ Двньпра, и <i>лодь отринуша от берега; и тон ноци поидоша</i> на сѣдо. И рече Ярославъ дружинѣ: знаменайтеся, повивайте себе убрusy голову. И бысть сечи зль, и до свѣта победиша Святопѣлка.</p> <p><i>И бѣжа Святопѣлкъ въ Печеньгы, а Ярослав иде Кыеву, и съде на столь отца своего Володимира. И нача вое свое дѣлити: старостамъ по 10 гривень, а смердомъ по гривнѣ, а новгородьчемъ по 10 вѣмъ; и отпусти я домовъ вся»</i></p>	<p>«Приде Ярославъ и сташа противу . ѿ полъ Двньпра . и не смѣху ни си внѣхъ . ни ѿни сихъ начати и стояша мѣдъ . ꙗ . Противу собѣ . и воєвода нача Стополчъ ѣзда възлѣ берегъ . оукарати Новгородцѣ глѣ . что придосте с хромъцемъ симъ . <i>ѿ вы плотници суще . а приставимъ вы хоромомъ рубити</i> нашимъ се слышъ^вше Новгородци рѣша Ярославу . яко заутра перевеземъса на не . аще кто не поидеть с нами . сами потнемъ [его] . <i>бѣ бо оуже в заморозѣ</i> . Стополчъ стояше межѣ двѣма ѿзерома . и всю ноцъ пилъ бѣ с дружиною своею . <i>Ярослав же заутра исполчивъ дружину свою. противу свѣту перевезеса</i> и възсѣдъ на брегъ . <i>ѿринуша лодь ѿ берега . и поидоша</i> противу собѣ . и ступишаса на мѣстѣ <i>бѣ^с сѣча зла</i> . и не бѣ лзѣ ѿзеромъ Печеньгомъ помагати . и притиснуша Стополка с дружиною къ [ѿ]зеру . и въступиша на ледъ . и ѿблomisа с ними ледъ . и ѿдалати нача Ярославъ . [видѣвъ же Стополчъ и побѣже . и ѿдолъ Яросла^в]. Стополчъ же бѣжа в Лахы . <i>Ярославъ же съде Кыевъ на столь штъни и дѣдни»</i></p> <p>(«ПВЛ». – Арк.48 зв. – 49) 1018 р.</p> <p>«Приде Болеславъ съ Стополкомъ на Ярослава с Лахы . Ярославъ же совокупивъ Русь . и Варагы . и Словен . поиде противу Болеславу . и Стополку . [и] приде Волгыню . и сташа ѿбаполь рѣкы . Буга . и бѣ оу Ярослава кормилецъ . и воєвода . именовемъ Буды . нача оукарати Болеслава глѣ . да то ти прободемъ трѣскою череву . твое тольстое . бѣ бо Болеславъ великъ и тажекъ . яко и на кони не могли сѣдѣти . но баше смѣслень . и ре^с Болеславъ къ дружинѣ свои . аще вы сего оукура не жалъ . азъ единъ погыну . всѣдѣ на конь въреде в рѣку и по немъ вои иго . Ярославъ же не оутагну исполчитиса . и побѣди Болеславъ Ярослава . Ярославъ же оубѣжа съ . дѣ ми мужи Новгороду . Болеславъ же вниде в Кыевъ съ Стополкомъ . и ре^с Болеславъ разведѣте дружину мою по городомъ на покорѣмъ . и бѣ^с тако . Ярославу же прѣбѣгши Новгороду . и хоташе бѣжати за море . и посадникъ Коснатинъ . сѣтъ Добрынь с Новгородьци . расѣкоша лодь Ярославлѣ рекуще . хочемъ са и еще бити съ Болеславомъ и съ Стополкомъ . <i>начаша скотъ събирати . ѿ мужа по . д . куны . а ѿ старостъ по . ꙗ . гри^в . а ѿ бояръ по . иꙗ . гри^в .</i> и привелоша Варагы . [и] вѣдаша имъ скотъ и совокупи Ярославъ воя многы . Болеславъ же бѣ Кыевъ сѣда . ѿканъгынъ же Стополчъ ре^с . слико же Лаховъ по городу избивайте я и избивша Лахы . Болеславъ же побѣже ис Кыева . възма имѣнье . и бояры Ярославлѣ . и сестрѣ иго . и Настаса пристави Десатиньнаго ко имѣнью . бѣ бо са ісму ввѣрилъ лестью . и людинъ множество веде с собою . и городы Червеньскыя зая собѣ . и приде в свою землю . Стополчъ же нача княжити Кыевъ . и поиде Ярославъ на Стополка . <i>и бѣжа Стополчъ в Печеньгы»</i></p>

² Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – Москва; Ленинград, 1950. – Л.1–1 об.

Описи, як можна помітити, на початку мають ділянки спільного тексту. Початок протистояння під Любечем у «ПВЛ» та НПЛст описано подібно³. Ані Ярослав, ані Святополк не наважувалися напасти першим, стоячи на протилежних берегах Дніпра. Воевода Святополка почав насміхатися з новгородців, що прийшли з Ярославом. Далі версії різняться і кожен опис, крім спільних місць, подає й унікальну інформацію. Так, у «ПВЛ» за сценою «уко-ра» київським воеводою новгородців іде їхній ультиматум почати битву, аби помститися за образу. Це стає поштовхом для наступу Ярослава. За НПЛст, кпини київського воеводи ніяк не вплинули на перебіг подій, і все вирішала роль зрадника з табору Святополка, який підказав Ярославу зручний час для нападу. «ПВЛ» оповідає про битву на світанку, після того, як Святополк усю ніч бенкетував із дружиною; НПЛст – про вечірню переправу й битву вночі. До того ж Ярослав наказав своїм людям пов'язувати на голови «убруси», щоб у темряві відрізнити себе від ворога. Урешті вдосвіта переміг Ярослав. «ПВЛ» подає іншу обставину, що посприяла Ярославу: військо Святополка було затиснуте між двома озерами, котрі перешкоджало вступу в битву печенігів – союзників київського князя.

Як співвідносяться два описи й версії битви? Яке їх місце в історії раннього літописання? Із текстологічного погляду, варіантів співвідношення двох описів може бути три: 1) обидва вони цілковито незалежні, а збіги випадкові; 2) описи мали спільне джерело, в якому оповідь про битву виглядала інакше, ніж в обох збережених джерелах; 3) один з описів первинний, а другий є переробкою першого. Суто апіорно ці рішення не однаково вірогідні. Так, варіант 1 є сумнівним, якщо існує значна кількість прямих текстуальних і тематичних збігів. Варіант 2 імовірний, але ускладнює пояснення введенням третього, гіпотетичного, тексту (тим більше, кількох текстів). Варіант 3 найпростіший і методологічно більш виправданий, адже використовує тільки реально засвідчені списками тексти. Перевіримо ці міркування.

Перші дослідники новгородського літописання (І.І.Срезневський, М.П.Погодін, К.М.Бестужев-Рюмін, М.М.Яніш, І.П.Сенігов), попередники О.О.Шахматова, схилилися до варіанту 1. Вони визнавали множинність літописних традицій у Давній Русі, зокрема існування в Новгороді самостійного і древнього літописання. Виходячи з цього уявлення, навіть без спеціального зіставлення текстів, можна було передбачати новгородське походження повідомлень, в яких ішлося про новгородців або новгородських князів. Відповідно опис Любецької битви у версії НПЛ, на їхню думку, міг бути записаний десь у першій половині чи середині XI ст. Спільні читання в описах битви вважали незначущими, а обидва тексти – незалежними⁴.

³ Початок статті у НПЛст. відсутній, але можна припускати, що події в ньому викладалися подібно до «ПВЛ».

⁴ *Срезневский И.И.* Исследование о летописях новгородских // Известия Отделения русского языка и словесности Академии наук. – Т.2. – Санкт-Петербург, 1853. – С.20–24; *Погодин М.П.* Новгородские летописи // Там же. – Т.6. – Санкт-Петербург, 1858. – С.224–225, 231; *Бестужев-Рюмин К.Н.* О составе русских летописей до конца XIV в. – Санкт-Петербург, 1868. – С.32–33, 51–52; *Яниш Н.Н.* Новгородская летопись и её московские переделки. – Москва, 1874. – С.25–27; *Сенигов И.П.* О древнейшем летописном своде Великого Новгорода. – Санкт-Петербург, 1885. – С.63–64, 83–87.

Ідеї попередників про незалежність новгородського літописання від київського та древність повідомлень НПЛст⁵ (і НПЛ загалом) у загальних рисах успадкував О.О.Шахматов. Але в питанні про описи Любецької битви дослідник та його послідовники здебільшого обирали 2-й варіант співвідношення текстів, шукаючи «спільні джерела», гіпотетичні перехідні ланки між реально засвідченими у списках літописами.

Згідно зі своїм розумінням «порівняльного методу», О.О.Шахматов намагався відтворити «спільні джерела» НПЛ та «ПВЛ», вибірково комбінуючи нібито споріднені фрагменти з різних статей обох літописів. Скажімо, учений зближував інформацію НПЛст про виплату Ярославом грошей учасникам битви у 1016 р. із записом «ПВЛ» 1018 р. про збір коштів із новгородців для найму варягів. Він уважав, що обидві звістки мали походити з одного джерела, що викладало події інакше, ніж «ПВЛ» та НПЛ (але цілком згідно з логікою самого вченого). Для О.О.Шахматова історія гіпотетичних текстів мала перевагу над історією текстів реальних. Основна увага була прикута до співвідношення не «ПВЛ» та НПЛ як таких, а гіпотетичних літописів і зводів, що їм передували⁶.

Погляд О.О.Шахматова на формування описів Любецької битви пізніше приймали без суттєвих змін О.О.Гіппіус та О.В.Назаренко⁷. Чимало інших дослідників (О.В.Куза, Н.І.Мілютенко, Л.Мюллер, П.П.Толочко, К.Цукерман, С.М.Михеев) розробляли власні схеми трансляції літописних оповідань та їх фрагментів через цілу мережу гіпотетичних зводів і «сказань», «творчо застосовуючи» парадигму О.О.Шахматова⁸. Деталі цих схем відрізнялися:

Цікаво, що М.П.Погодін, уважаючи майже весь текст НПЛ за XI ст. (і до XI ст.) «скороченим Нестором», визнавав статті 1015–1016 рр. первинними відносно «ПВЛ». Він спирався на деталі, що виглядали більш автентичними. Це все те, що пізніше стане звичним арсеналом захисників давності цієї частини НПЛмл: указівка на чисельність зібраного Ярославом війська (4 тис., замість 40 тис. у «ПВЛ»), ім'я воеводи Ярослава (Вовчий Хвіст, якого не подає «ПВЛ»), деякі специфічні вислови та лексеми. Узагалі першим суто новгородським літописним записом для М.П.Погодіна була розповідь про хрещення Новгороду під 989 р., записана першим місцевим літописцем середини XI ст.

⁵ Можливо, саме відносна древність Синодального списку (навіть порівняно з найстаршими списками «ПВЛ») сформувала враження про абсолютну древність і тексту повідомлень НПЛст.

⁶ Шахматов А.А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. – Санкт-Петербург, 1908. – С.487, 500–504. За О.О.Шахматовим, новгородська версія опису битви і споріднені повідомлення про грошові збори та виплати вперше з'явилася в Новгородському літописі 1017 р., із нього потрапила до Новгородського зводу 1050 р., який вплинув на київський звід Никона 1073 р. Повідомлення становили спочатку цілісну оповідь, що пізніше була розірвана і втратила свою структуру, зберігшись уривчасто у «ПВЛ» та НПЛ. Київська версія опису (власне, деталі, притаманні тільки «ПВЛ») нібито походила з київського Найдавнішого зводу 1039 р., а у зводі Никона була контамінована з новгородською версією.

⁷ Гиппиус А.А. К истории сложения текста Новгородской первой летописи // Новгородский исторический сборник. №6. – Санкт-Петербург, 1997. – С.60–61; Назаренко А.В. О датировке Любечской битвы // Летописи и хроники: 1984 г. – Москва, 1984. – С.13–19.

⁸ Куза А.В. «Повесть о князе Ярославе и о мужах новгородских» // Древняя Русь и славяне. – Москва, 1978. – С.233–238; Милутенко Н.И. Летописание Ярослава Мудрого (Древнейший свод) // *Rossica Antiqua* 2006: Исследования и материалы. – Санкт-Петербург, 2006. – С.156–169; *Её же*. Святые князья-мученики Борис и Глеб. – Санкт-Петербург, 2006. – С.234–242; Müller L. Studien zur altrussischen Legende der Heiligen Boris und Gleb // *Zeitschrift für Slavische Philologie*. – Bd.64. – Heft 2. – Heidelberg, 2006. – S.245–278; Толочко П.П. Любечская битва в источниках и историографии // Толочко П.П. Київ і Русь: Вибрані твори 1998–2008 рр. – К., 2008. – С.127–139; Цукерман К. Наблюдения над сложением древнейших источников летописи // *Борисоглебский сборник: Collectanea Borisoglebica*. – Вып.1. – Париж, 2009. – С.183–306; Михеев С.М. Кто писал «Повесть временных лет»? (Славяно-германские исследования, т.6.). – Москва, 2011. – С.112–113, 121–122.

від визнання першості версії «ПВЛ», нібито похідної від київського Найдавнішого літописного зводу часів Ярослава Мудрого (П.П.Толочко) або «давньої саги» (Л.Мюллер), до ідеї точного відображення в уривку НПЛст під 1016 р. тексту найдавнішого київського історичного твору (К.Цукерман). Але принцип був спільним. Цілком у манері О.О.Шахматова, за текстами реальними вчені обов'язково бачили тексти гіпотетичні, логічні й несуперечливі.

Особливе вирішення питання Любецької битви знайшло у «ревізіоністів» класичного бачення історії уособиці Володимировичів. Вони вважали руські літописи ідеологічним продуктом, де перекручено реальні події (їх учені й намагалися відновити)⁹. «Ревізіоністи» (М.М.Ільїн, пізніше В.Д.Королюк) сумнівалися в доцільності питання про текстологічне співвідношення описів битви у «ПВЛ» і НПЛ, адже їх об'єкт міг бути різним: в одному випадку – битва біля Любеча 1015 р., в іншому – битва на Дніпрі 1019 р.¹⁰

Ідею про відображення в описі НПЛст двох різних битв Ярослава зі Святополком нещодавно запропонував і О.О.Гішпіус¹¹. На думку вченого, НПЛст поєднав описи Любецької 1016 р. і «безіменної» битви 1018 р. Згадка останньої нібито збереглася наприкінці статті «ПВЛ» 1018 р.: «и поиде Ярославъ на Стополка . и побѣди Ярославъ Сѣополка . и бѣжа Сѣополкъ . въ Печенѣгъ»¹².

Огляд літератури демонструє, що протягом тривалого часу більшість учених залишалася в межах кількох базових рішень. Значною мірою погляди дослідників визначалися методологічною традицією, в якій було нормою творення без прямої необхідності гіпотетичних текстів. Вони ж служили не стільки поясненням реальних текстуальних фактів, скільки засобом відкриття фактів, хоч і не менш віртуальних, ніж самі тексти. Це перешкоджало, зокрема, аналізувати два описи Любецької битви як інтегральні частини «ПВЛ» та НПЛст. Якраз це ми й прагнемо надолужити.

Основною методикою нашої роботи буде контекстуалізація – розгляд повідомлення в порівнянні з усім іншим текстом літописної пам'ятки, до якої це повідомлення входить. Результатом застосування методики може бути виявлення серій структурно, стилістично та ідейно подібних повідомлень, кліше, встановлення «ланцюгових» зв'язків між різними фрагментами однієї пам'ятки. Наявність таких серій і зв'язків може вказувати на єдиний пласт тексту, що мав одного автора і був внесений до літопису в один час.

⁹ При цьому перевага надавалася ісландській сазі «Пряді про Еймунда», яка оповідає про події інакше, ніж руські тексти, а її герої часто можуть бути ідентифіковані тільки за допомогою літопису.

¹⁰ *Ильин Н.Н.* Летописная статья 6523 года и её источник (опыт анализа). – Москва, 1957. – С.141–144; *Королюк В.Д.* Западные славяне и Киевская Русь в X–XI вв. – Москва, 1964. – С.239–240.

¹¹ У доповіді «Ещё раз о времени и обстоятельствах Любечской битвы», виголошеній на V Круглому столі «Древняя Русь и германский мир в филологической и исторической перспективе» 14.06.2012. На момент написання цієї статті окрема праця О.О.Гішпіуса ще не була опублікована, відтак користуємося повідомленням автора, за що висловлюємо йому щирю подяку.

¹² Виділені слова, які начебто натякають на битву князів, є тільки в Іпатіївському списку та споріднених із ним. Їх немає в усіх інших основних списках «ПВЛ»: Лаврентівському, Радзивілівському, Московсько-Академічному. Важко судити, чи була ця згадка битви в оригіналі «ПВЛ». Поява цих слів могла бути пізнішою (у протографі Іпатіївського списку) раціоналізацію оригінального читання. Згадка про перемогу Ярослава мала б пояснити причину втечі Святополка. З іншого боку, незрозуміла така лаконічність «ПВЛ» у цьому місці, тоді як усі інші битви Ярослава описано якраз.

І. Любецька битва у «ПВЛ». Як давно зауважено, мотив «докору» і образи Ярослава та новгородців у розповіді про Любецьку битву повторюється у статті 1018 р. у повній симетрії (тут ображена сторона – польський Болеслав). В обох випадках «укоряють» князя за фізичні вади, ображена сторона починає битву та виграє; програш іншої сторони є ніби розплатою за «укор»¹³. Водночас мотив «докору», за яким наступає розплата, зближує статтю 1016 р. й оповідь про смерть Олега (він «укоряв» кудесника, після чого помер)¹⁴.

Своею чергою стаття 1018 р. має сюжетні та стилістичні аналогії в повідомленнях про пізніші часи, що найімовірніше вказує на спільне авторство й один час внесення текстів до літопису. Так, мотив таємного побиття ляхів у 1018 р., як давно помічено дослідниками, мав потрапити до цього місця літопису одночасно з аналогічним під 1069 р. Тоді у схожих обставинах били ляхів, що прийшли на допомогу Ізяславові Ярославичу. До цих же подій відсилає ще одна паралель: між звісткою про напад на Новгород Брячислава в 1021 р. і Всеслава у 1067 р. (дії обох князів позначено єдиним зворотом, «зая Новъгородъ», повідомлення стилістично уподібнені). З огляду на відзначені паралелі постає питання меж поширення споріднених повідомлень, до яких належить опис Любецької битви. У шахматовській історіографічній традиції, що орієнтувалася на концепцію зводів-попередників «ПВЛ», ці межі найчастіше визначалися або датами Найдавнішого зводу (1037 р.), або зводу Никона 1073 р. (чи його творів-замінників 1060–1070-х рр.), або Початкового зводу 1090-х рр.

Віддавна в історіографії існує тенденція відносити більшість відзначених повідомлень до єдиного пласту в літописному тексті, що постав до кінця XI ст. і був заснований на «дружинному епосі». Цей «дружинний наратив», на думку деяких дослідників, був давнішим за «ПВЛ» і постав на попередньому етапі формування літопису¹⁵. До цього ж етапу, за такої логіки, мав би відноситись і опис Любецької битви.

На перший погляд справді, чимало оповідей, що стосуються історії від недованих часів до середини XI ст., мають спільні риси. Наприклад, вони містять порівняно багато числових даних (кількість грошей, зібраних Ярославом із новгородців у 1018 р.; чисельність мужів, з якими тікає Ярослав; число днів Ярославової погоні за Брячиславом; число місяців стояння військ під Любечем; число виплат «на мужа», що їх вимагав Олег від греків у 907 р.; кількість коштів «із мужа», яких зажадали варяги від Володимира у 980 р.).

¹³ «и **воєвода нача** Стополчъ ѣзда възлѣ берегѣ . **оукарати Новгородцѣ глѣ** . что придосте с хромьцемъ симъ . ѡ възь плотници суще . а приставимъ възь хоромомъ рубити нашимъ се слышѣвшѣ Новгородци рѣша Ярославу . яко заоутра перевеземъса на не . **аще кто не поидеть с нами . сами потнемъ [его]**» (1016 р.);

«бѣ оу Ярослава кормилецъ . и **воєвода** . именовемъ Буды . **нача оукарати Болеслава глѣ** . да то ти прободемъ трѣскою черво . твое толъстое . бѣ бо Болеславъ великъ и тажекъ . яко и на кони не могъ сѣдѣти . но баше смьсленъ . и ре^ѣ Болеславъ къ дружинѣ своєи . **аще възь сего оукора не жаль . азъ единъ погыну**» (1018 р.).

¹⁴ «Улег же посмѣаса и оукори кудесника . река то ти неправо глѣють волъсви . но вса ло^ж е^ѣ . а конь оумерлъ е^ѣ а я ^живъ» (ПСРЛ. – Т.38: Радзивиловская летопись. – Ленинград, 1989 (далі – Радз.). – Л.19 об.).

¹⁵ Timberlake A. «Не преступати предела братня»: the entries of 1054 and 1073 in the Kiev Chronicle // Вереница литер: К 60-летию В.М.Живова. – Москва, 2006. – С.102–110.

Однак не менш щільно подібного роду числові дані наведено у статтях «ПВЛ» і за кінець XI – початок XII ст. (наприклад, чисельність отроків Святополка під 1093 р.; кількість коштів, пропонованих Давидові Ігоревичу на князівському з'їзді 1100 р.; число днів стояння військ Мстислава Володимировича і Олега Святославича перед боем у 1096 р.). Отже, виділяти за цим параметром окрему групу повідомлень і обмежувати її 1070-ми роками немає підстав.

Гіпотетичній групі «дружинних» повідомлень притаманна специфічна лексика і стилістичні кліше, що вказують на спорідненість фрагментів літопису. Наприклад, у них усіх використано сталу формулу опису збирання війська: «совокупивъ вои многы (Русь. и Варагы. и Словен)»; ужито характерні вислови, наприклад: «смъслень» для характеристики князів/мужів, «одолѣти/одалати» та «сеча зла/сильна» – в описах битв. Проте, позірно більше концентруючись на відрізку до другої половини XI ст., переважна частина формул і лексем упевнено долають указаний рубіж, а отже, підстави для виокремлення давнього пласту літописного тексту 1060–1070-х рр. зникають. Скажімо, формула «совокупивъ вои многы» трапляється під 1096 р.¹⁶, характерний вислів «мужи смъслении» – під 1093 р. Таким мужем названий Янь Вишатич, якому симпатизував і розповіді котрого використовував літописець, що писав не раніше 1106 р. Та й інші мотиви, лексеми і формули поширюються значно далі другої половини XI ст.

Мотив «докору», непокори, жалоби й ультиматумів новгородців/словен ужито в тексті «ПВЛ» на значному відрізку – від 907 до 1102 рр.; відповідні фрагменти мають збіги не тільки у спільній риторичі, а й у структурі фраз¹⁷.

Показовим є вживання слова «укаряти»/«укоръ», що співвідноситься з мотивом «докору» (настільки важливого в описі Любецької битви та у споріднених повідомленнях). У «ПВЛ» воно трапляється п'ять разів: під 1016, 1018 та 912 рр.¹⁸ у зазначених вище сюжетах, а також під 1096 р.¹⁹ та наприкінці літопису – під 1116 р.²⁰ Під цим роком міститься оповідь про похід Володимира Мономаха з синами проти непокірного полоцького князя Гліба. Особливо важливо, що в останній статті сюжет побудовано за тією ж таки схемою:

¹⁶ «посла Изаславъ по воѣ Суздалю . и Ростову . и по Бѣловзерци . и собра вои многы» (Лавр. – Л.85 об.).

¹⁷ «И реѣ Улегъ . ищите пароу^с паволочиты Роу^с . а Словено^{мъ} кропиньныа^к . и бы^с тако . и повѣси щи^т свои въ врате^х . показоуа побѣду . и поиде ѿ Цѣрагра^т . и оуспаша пароусы паволочиты . а Словене кропиньны . и раз^ра а вѣтръ . и рѣша Словени **име^мса свои^м то^тстина^м . не даны соу^т Словѣно^{мъ} прѣ**» (907 р., Радз. – Л.16–16 об.), «придоша людѣ Ноугородьстии . просаше княза собѣ . **аще не поидете к намъ то налѣземъ кн^аза собѣ**» (970 р., Лавр. – Л.21), «рѣша Новгородци Стополку . се мѣ княже прислани к тобѣ . и ркли нѣ тако не хоче^м Стополка . ни сна юго . **аще ли . бѣ . главѣ имѣють сѣъ твои то пошли и** . сего нѣ далъ Всеволодъ . а въскормили ксмѣи собѣ князь . а ты кси шель ѿ насъ» (1102 р., Лавр. – Л.93).

¹⁸ *Творогов О.В.* Лексический состав «Повести временных лет» (словоуказатели и частотный словарь). – К., 1984.

¹⁹ «[половці] влѣзше в притворъ оу гроба Ѡеодосьева . емлюще иконы зажигаху двери . и **оукараху Бѣ и законъ нашъ**» (Лавр. – Л.77 об. (опис пограбування половцями Боняка Печерського монастиря)).

²⁰ «...Глѣбъ бо баше воевалъ Дрѣговичи . и Случескъ . пожегъ . и **не каяшетъса о семъ . ни покарашетъса . но болѣ противу Володимеру глѣше оукаряя и** . Володимеръ же надѣяс на Бѣ и на правду поиде...» (Ипат. – Л.105 об.).

«укор» – розплата²¹. А це дозволяє припускати єдине авторство і єдиний час потрапляння фрагментів до літопису.

Уся оповідь про похід Володимира проти Гліба, згідно зі спостереженням О.О.Гішпуса, текстуально споріднена з оповіддю про війну Олега Святославича з Мстиславом Володимировичем під 1096 р. і, напевно, належить руці одного книжника²². Ця історія 1096 р.²³ використовує ті ж нарративні моделі, що й стаття 1024 р.²⁴, де описано битву Ярослава і Мстислава та покарання Ярославом волхвів²⁵, 1036 р.²⁶. та опис Любецької битви.

<i>Стаття 1096 р.</i>	<i>Статті 1024, 1036 та 1016 рр.</i>
Улег же [...] шедь Суждалю и Суждалци дашаса єму Улег же вмиривъ городъ овъи изъима а другыя расточи и имѣнья ихъ втъя иде Ростову и Ростовци вдашаса єму и перєя всю землю Муромску и Ростовську и посажа посадникы по городомъ ^и и дани поча брати [...] и вдасть Мстиславъ стагъ Володимерь Половчину имене ^и Кунуи и вдавъ єму пѣшцы и постави и на правѣмъ крилѣ [...] и нача вдалати Мстиславъ и видѣ Улегъ яко поиде стагъ Володимерь нача заходити в тълъ иго и оубоявѣса побѣже Улегъ и шдолѣ Мстиславъ	Ярославъ [...] приде Суздалю изъймавъ волхвы растоци а другыми показани (1024 р.) Ярославъ вѣступи из града . и исполчи дружину. постави Варагы посреде . а на правѣи сторонѣ Къяне . а на лѣвѣмъ крилѣ Новгородци (1036 р.) Мстиславъ же с вечера исполчивъ дружину и постави Сѣверъ в чело противу Варагомъ а са ^и ста с дружиною своєю по крилома (1024 р.) [...] видѣв же Ярославъ яко побѣжаемъ естъ побѣже (1024 р.) [...] и вдалати нача Ярославъ [видѣв же Сѣполкъ и побеже и шдолѣ Ярослава] ^и (1016 р.)

Примітка: 1. Зі списків Радзивілівського та Академічного (далі – РА).

Крім того, статті 1024–1026 рр. мають й інші прямі структурні паралелі до статті 1016 р.: «и сташа противу . в полъ Днѣпра . **и не смаху ни си шнѣхъ . ни шни сихъ начати**»²⁷ (1016 р.) / «...а мнѣ буди **си сторона . и не смаше** Ярославъ ити в Къевъ . дондеже смиристаса [...] Ярославъ прия **сю сторону** . а Мстиславъ **шну**»²⁸ (1024 р.).

Отже, маємо довгий ряд текстуально та ідейно споріднених статей 907, 912, 992/993, 1016, 1018, 1024, 1026, 1036, 1069, 1096, 1102, 1116 рр. Його можна значно розширити, але зараз важливо підкреслити, що верхні хронологічні межі збігаються з верхніми межами «ПВЛ». Можна стверджувати, що опис Любецької битви вписується не в контекст «дружинного нарративу», що нібито постав на ранньому етапі формування Початкового літопису, а в контекст усієї «ПВЛ». Наведені вище риси багатьох дружинних повідомлень, імовірно,

²¹ Щоправда, у цьому випадку розплату було пом'якшено: Володимир «сжалився» над Глібом.

²² Гішпус А.А. К проблеме редакций Повести временных лет II // Славяноведение. – 2008. – №2. – С.4–6.

²³ Лавр. – Л.85 об. – 86 об.

²⁴ Там же. – Л.50–50 об.

²⁵ До моделювання за єдиною схемою могла підштовхнути та обставина, що один із головних героїв обох оповідей (причому переможець) носить ім'я Мстислав, а район подій той самий – Суздальська земля.

²⁶ Лавр. – Л.51.

²⁷ 992/993 рр. (розповідь про Кожум'яку) вжита однакова формула нерішучості двох військ до битви («и ста Володимерь на **сеи сторонѣ** . а Печенѣзи на шнои . **и не смаху си на шну страну . ни шни на сю страну**»).

²⁸ Лавр. – Л.50 об.

відображають лише одну з манер описування «давніх часів». Автором серії стилістично уподібнених оповідань на всій протяжності «ПВЛ» не можемо визнати нікого іншого, крім, власне, її автора – скоріш за все, видубицького ігумена Сильвестра²⁹.

Підсумовуючи розгляд опису Любецької битви як складової Початкового літопису, доходимо висновку: цей текст виник разом зі всією «ПВЛ» близько 1116 р. Отже, він не відображає жодного попереднього літопису. Водночас наявність спільного тексту «ПВЛ» та НПЛст означає, що новгородська розповідь виникла не раніше, ніж київська, і залежить від неї³⁰. Із цієї перспективи слушним видається 3-й із запропонованих наперед варіантів співвідношення описів Любецької битви.

II. Любецька битва у НПЛст. Аналізуючи опис цієї події в новгородському літопису, розглянемо спершу особливості організації сюжету. Перше, що впадає в око, це відносна пасивність новгородців у битві. Уся ініціатива належить князеві: Ярослав посилає отрока до табору Святополка (власне, до «своєї людини»), «розуміє», що слід битися вночі, завбачливо попереджає новгородців пов'язати собі на голови «убруси», аби впізнавати своїх.

Зовсім інший образ новгородців знаходимо у «ПВЛ»: вони ображаються на кпини в бік Ярослава (у той час, коли він цим ніби не переймається), спонукують князя розпочати битву (власне, можуть почати її й без нього), посадник Коснятин та інші новгородці зупиняють Ярослава від втечі «за море», вони бажають продовжувати війну і змушують до цього князя. Заходи з організації нового війська, збір «скота» і приведення варягів також можна тлумачити як дії новгородців, адже дієслова в розповіді вжито у множині («начаша събирати...», «приведоша...», «вдаша...»), а це вказує на дії групи людей.

За спостереженнями Т.Л.Вілкул, саме в новгородських літописах події описувалися так, щоби максимально затушувати роль новгородців і приписати більшу ініціативу князям³¹. У нашому випадку бачимо цю ж тенденцію. Це дає підстави стверджувати, що опис Любецької битви в НПЛст складений новгородським автором.

До цього ж висновку підводить розгляд звістки про роздачу новгородцям грошей після походу. У жодних літописних текстах іншого схожого повідомлення за X–XI ст. немає. Зате у статтях НПЛ за початок XIII ст. існує ціла їх серія. У 1207 р. після походу на Пронськ Всеволод Велике Гніздо «новгородьци пусти ис Коломна Новугороду, **одаривъ бещисла**, и вда имъ волю всю и уставы старыхъ князь, егоже хотѣху новгородьци, и рече имъ: «кто вы добръ, того любите, а злыхъ казните»³². У 1214 р. князь Мстислав «иде [...] съ новгородьци на Чюдь на Ереву, сквозе землю Чюдскую къ морю; села ихъ по-трати и осѣкы ихъ възьма; и ста съ новгородци подъ городомъ Воробинномъ,

²⁹ Толочко А.П. Перечитывая приписку Сильвестра 1116 г. // *Ruthenica*. – К., 2008. – №7. – С.154–165.

³⁰ До спільного тексту, зокрема, входить мотив «докоору». Як було показано, у «ПВЛ» його використано у цілій серії споріднених повідомлень. У НПЛст він є ізолятом, що може свідчити про вторинність щодо «ПВЛ».

³¹ Вілкул Т. «Людьє» и князь в конструкциях летописцев XI–XIII вв. – К., 2007. – С.216.

³² НПЛст. – Л.74.

и Чюдь поклонишася ему; и Мьстиславъ же князь възя на нихъ дань, **и да новгородьцемъ двѣ чясти дани, а третьюю чясть дворяномъ**³³. Того ж року після участі в успішному поході Мстислава Романовича на Київ новгородці **«въземъше дары, придоша Новгороду вси сдрави»**³⁴. Подібно після Лишицької битви 1216 р. **«Костянтинъ же одари честью князи и новгородьци бещисла»**³⁵.

Під 1236 р. знаходимо показове повідомлення, яке має ще більше перегуків зі статтею 1016 р.: в обох новгородський князь на ім'я Ярослав іде до Києва разом із новгородцями, сідає на київський стіл та обдаровує їх, відпускаючи. Порівняймо:

1236 р. ¹	1016 р.
Поиде князь Ярославъ изъ Новгорода Киеву на столъ, пойма съ собою новгородци вятшихъ: Судимира въ Славнѣ, Якимъ Влунковича, Косту Вячеславича, а новоторжець 100 муж; а в Новѣгородѣ посади сына своего Олександра. И, пришедъ, сѣде в Киевѣ на столѣ; и державъ новгородцевъ и новоторжцевъ одну недѣлю и одаривъ я, отпусти проче.	Ярослав иде Киеву, и сѣде на столѣ отця своего Володимира. И нача вое свое дѣлити: старостамъ по 10 гривенъ, а смердомъ по гривнѣ, а новѣгородьчемъ по 10 всѣмъ; и отпусти я домовъ вся

Примітка: 1. НПЛст. – Л.120.

Звістка про роздачу грошей під 1016 р. для XI ст. унікальна. Водночас, як бачимо, добре вписується в наведену серію з XIII ст. Це може вказувати на час формування тексту статті 1016 р. Якщо специфічна інформація НПЛст за 1016 р. внесена не раніше XIII ст., не дивно, що її немає у «ПВЛ».

Водночас НПЛст не містить звістки «ПВЛ» про збирання з новгородців коштів у 1018 р. Це не означає, що у НПЛст або його джерелі не використано «ПВЛ». Скоріше, на відміну від княжих винагород, побори з «людей» викликали в новгородського книжника негативні конотації. У 1209 р. «створиша вѣче на посадника Дмитра и на братью его, яко ти **повѣлѣша на новгородьцихъ сребро имати**, а по волости куры брати, по купцемъ виру дикую, и повозы возити, **и все зло**; идоша на двory ихъ грабежъмъ, а Мирошкинъ дворъ и Дмитровъ зажьгоша, а житие ихъ поимаша, а села ихъ распродаша и челядь, а скровища ихъ изискаша и поимаша бещисла, а избытъкъ **роздѣлиша по зубу, по 3 гривнѣ по всему городу**, и на щить»³⁶. Отже, посадник Дмитро вчинив подібно до свого попередника Коснятина, котрий у 1018 р. обклав новгородців екстраординарними поборами. Але для Дмитра такі дії закінчилися трагічно. Інший приклад: під 1270 р. у списку провин князя, складеному новгородцями, зазначено з-поміж іншого: «чому поималъ еси сребро на Микифорѣ Манускиничи и на Романѣ Болдыжевичи и на Варфломѣ»³⁷.

Можна припускати, що з погляду книжника, який вносив чи редагував ці повідомлення літопису, нагородження новгородців за ратний «труд» було

³³ НПЛ ст. – Л.78–78 об.

³⁴ Там же. – Л.80.

³⁵ Там же. – Л.86 об.

³⁶ Там же. – Л.74–75.

³⁷ Там же. – Л.148.

цілком логічним (і «правильним») учинком князя. Він міг свідчити про згоду («любов») між правителем і людьми. Водночас побори з населення у будь-якому вигляді вважалися злом та асоціювалися з розбратом або всередині новгородської громади, або між князем і новгородцями.

У контексті повідомлень НПЛ за XIII ст. можна також пояснити перелік соціальних груп у статті 1016 р. У «ПВЛ» перераховано верстви та групи суто міського населення, що різняться не тільки майновим статусом, а й характером зв'язку із князем: бояри, старости (княжі управлінці), «мужі» (вільні незнатні городяни). Бояри обкладалися вищим побором (18 гривень), старости – дещо нижчим (10 гривень), мужі – ще нижчим (4 куни). Натомість у НПЛст розподіл верств проведено за іншим принципом. Городяни («всі новгородці») внутрішньо ніби не розшаровані, відмежовані від смердів. Це співвідноситься з чітким розмежуванням власне новгородців і населення «волості» в повідомленнях XII–XIII ст. До того ж опіка над смердами представлена у статтях за цей період як добрий обов'язок князя. Так, під 1229 р. читаємо: «Приде князь Михайль ис Чърнигова въ Новъгородъ, по велицѣ дни Фомирѣ недѣли исходяче, и ради быша новгородци своему хотѣнию. И цѣлова крестъ на всѣи воли новгородьстѣи и на всѣхъ грамотахъ Ярославлихъ; и вда свободу смърдомъ на 5 лѣт дани не платити, кто сбежалъ на чюжую землю, а симъ повеле, кѣто сде живеть, како уставили переднии князи, тако платите дань»³⁸. Згадаймо також, що одним із пунктів звинувачень на адресу князя під час відомого повстання 1136 р. було «неблюденіе смердъ».

З іншого боку, у статті 1016 р. виокремлено старост – людей князя. Причому підкреслено їх паритет зі «всема новгородцями»: представникам обох груп дісталося по 10 гривень. Наголошення поділу між княжими людьми³⁹ і «новгородцями» – також характерна риса повідомлень НПЛ за XII–XIII ст. Згадаймо, наприклад, слова з цитованого вище фрагмента: «и да **новгородьцемъ** двѣ чясти дани, а третьюю чясть **дворяномъ**».

Попри значні відмінності, звістки «ПВЛ» про збір коштів у 1018 р. і виплату винагороди у НПЛст під 1016 р. мають чимало спільного. В обох ідеться про три верстви, в обох згадано старост, в обох із ними асоціюється сума у 10 гривень. Найкраще цей факт можна пояснити текстуальною залежністю між «ПВЛ» та НПЛст у цьому місці. Повідомлення 1018 р., як було показано вище, вкладається в контекст «ПВЛ», отже записане не пізніше 1110-х рр. Повідомлення 1016 р. споріднене з серією записів у НПЛ за першу половину XIII ст., яка з'явилася не раніше цього часу. Найочевидніший висновок – текст НПЛст залежить від «ПВЛ». Можна також припускати, що стаття «ПВЛ» 1018 р. підказала новгородському автору тему фінальної фрази статті 1016 р. «Несимпатичне» повідомлення про стягнення коштів могло навести на думку внести зворотне і «симпатичніше» – про виплату коштів.

Отже, інформація про Ярославові виплати новгородцям після Любецької битви не тільки не походить із давнього київського джерела, як вважає

³⁸ Там же. – Л.108 об.

³⁹ Найчастіше їх іменовано «двором» чи «дворянами».

К.Цукерман⁴⁰, а, найімовірніше, є конструкцією новгородського літописця XIII ст. Це ж можна сказати і про інші відмінності опису битви у НПЛст від опису в «ПВЛ». Головні з них – мотиви нічного бою та зрадництва.

У статті НПЛст 1016 р. описано дивний прийом, використаний Ярославом під час битви вночі: «И рече Ярославъ дружинѣ: знаменаитеся, повиваите себе убрусы голову». Очевидно, ішлося про те, що битися в темряві небезпечно: можна сплутати своїх і чужих. Увага до такої деталі в літописах – річ унікальна. Показово, що інший випадок, де наголошено на небезпеці нічного бою, знаходимо у тому ж НПЛ. Це оповідь про воєнні дії під Раковере (Раковором) у 1268 р., а власне, про останнє зіткнення німців із новгородцями та союзними руськими силами: «И тако въспятишася от города, и узрѣша иньи полчищъ свинью великую, которая бяше вразилася въ возники новгородскыѣ; и хотѣша новгородци на нихъ ударити, но инии рекоша: **уже есть велми к ночи, еда како смятемся и побиемся сами; и тако сташа близъ противу собѣ, ожидающе свѣта. Они же оканьнии крестопреступници, не дождавъше свѣта, побѣгоша**»⁴¹. Навряд чи це простий збіг. Такий перегук між статтями 1016 і 1268 рр. найімовірніше вказує на їхнього спільного автора, новгородського книжника другої половини XIII ст., який сконструював опис Любецької битви у НПЛст.

В описі раковорської кампанії про одного з учасників битви з новгородського боку зазначено: «а Юрьи князь вда плечи, или **перевѣтъ былъ в немъ**, то богъ вѣсть»⁴². В оповіді, як бачимо, порушено дві теми, які поєднано також у статті 1016 р.: небезпека нічного бою та зрадництво. Останній приділено достатньо уваги й в інших повідомленнях за XIII ст. Так, у 1255 р. під час конфлікту Олександра Ярославича з Новгородом «идушю Олександрю съ многими полкы и с новоторжци **срѣте и Ратишка с перевѣтомъ**: поступиай, княже, брат твои Ярославъ побѣглъ» (ідеться про зрадника, що перейшов на бік князя від новгородців)⁴³. Під 1240 р. говориться про зраду псковського посадника Твердила: «**бяху бо перевѣтъ держаче с Нѣмци** пльсковичи, и подъвели ихъ Твердило Иванковичъ съ инѣми»⁴⁴. Видається, що цей учинок новгородський літописець другої половини XIII ст. міг розглядати як одну з передумов воєнного успіху. Якщо справді так, то опис Любецької битви у НПЛст цілком відповідав його переконанням⁴⁵.

Історики давно схильні вважати, що у статті НПЛст 1016 р. відбився якийсь переказ, що доніс деякі фольклорні мотиви. Наприклад, І.О.Линниченко писав, що існувала новгородська героїчна пісня, котра оповідала про битву Ярослава зі Святополком⁴⁶. Вона, на думку вченого, була відома і київському

⁴⁰ Цукерман К. Наблюдения над сложением древнейших источников летописи. – С.226–227.

⁴¹ НПЛст. – Л.146–146 об.

⁴² Там же. – Л.145.

⁴³ Там же. – Л.133 об.

⁴⁴ Там же. – Л.127 об. – 128.

⁴⁵ Варто також нагадати, що приклад зрадництва, яке допомогло князеві прийти до влади в Києві, відомий і з «ПВЛ». Батько Ярослава, Володимир, скористався допомогою київського воеводи Блуда, котрий зрадив свого князя Ярополка.

⁴⁶ Линниченко И.А. Взаимные отношения Руси и Польши до половины XIV в. – Ч.1: Русь и Польша до конца XII в. – К., 1884. – С.92–93.

літописцеві, але повніше відобразилася у новгородському літописі. Те, що розлога оповідь НПЛст ніби обривається на події 1016 р., дало І.О.Линниченкові підстави вважати, що цими подіями і закінчувалася пісня. Навіть М.М.Ільїн, що приділяв стільки уваги питанням ідеологічної редакції літопису, також писав про відображення у НПЛст твору епічної поезії⁴⁷. Використання новгородським літописцем епічних переказів про битву не виключає і П.П.Толочко⁴⁸. Усі ці припущення поділяють характерну тенденцію вважати літописний текст прямим чи опосередкованим відображенням усного джерела, зокрема епічного.

Найкращим «кандидатом» на роль уламку епічного сказання міг би вважатися «діалог» Ярослава зі зрадником, котрий порадив князеві битися вночі. Слова зрадливця нерідко розуміють як майстерну метафору: «вдати ввечері меду» наче означало розпочати битву (чи, принаймні, виступити) ввечері. Це була відповідь на нібито не менш метафоричне питання Ярослава: «Что ты тому велиши творити; меду мало варено а дружины много». Можна подумати, що й ремарка літописця, «и разумѣ Ярославъ, яко въ нощи велить сѣцися», натякає на прихований сенс «діалогу»⁴⁹. Метафорична мова, діалоги, загадки – це могло б здаватися доказом існування усного джерела статті 1016 р.

Проте, на нашу думку, тут недооцінені можливості самого літописця в конструюванні повідомлень. Примітно, що зміст «діалогу» вказує саме на ту ситуацію, яка описана в «ПВЛ»: Святополк усю ніч (очевидно звечора) бенкетував із дружинниками. Складається враження, що новгородський текст просто передає інформацію, почерпнуту з «ПВЛ», у вигляді розмови двох героїв. Суху фактографічну ремарку «Стополкъ [...] всю ношь пилъ бѣ с дружиною своею» розгорнуто у цілу історію, що зв'яже мотиви зрадництва й нічної битви в єдине ціле⁵⁰. Мотив нічної учти починає працювати на новий сюжет, що його вибудовує новгородський книжник.

Інше питання, чому в принципі ранішня битва (як у «ПВЛ») була замінена на нічну. На думку П.П.Толочка, мотив нічного бою міг бути запозиченим з опису битви між Ярославом та Мстиславом під Лиственном 1024 р., котра, згідно з «ПВЛ», відбулася вночі⁵¹. Ярослав, щоправда, тоді програв. Але й у 1268 р., і в 1024 р.

⁴⁷ Ильин Н.Н. Летописная статья 6523 года и её источник (опыт анализа). – С.141–143.

⁴⁸ Толочко П.П. Любечская битва в источниках и историографии. – С.138–139.

⁴⁹ Л.Мюллер пропонував тлумачити «діалог» князя і зрадника взагалі дуже прагматично: у Ярослава начебто закінчувався провіант і він шукав можливості швидкої битви (див.: Müller L. Studien zur altrussischen Legende der Heiligen Boris und Gleb. – S.270). П.П.Толочко, використовуючи свідчення «Пряді про Еймунда», уважає перебільшенням літописну вказівку, що війська стояли по різні боки Дніпра три місяці – вірогідніше три дні (див.: Толочко П.П. Любечская битва в источниках и историографии. – С.136–137). У такому разі твердити про закінчення припасів як причину поспіху Ярослава немає сенсу.

⁵⁰ Пор. схожі міркування: Михеев С.М. Отражение Начальной летописи в Новгородской I летописи младшего извода // Древняя Русь: вопросы медиевистики. – 2008. – №1. – С.54. Нині дослідник прийняв думку К.Цукермана про первинність опису Любецької битви у НПЛст (див.: Михеев С.М. Кто писал «Повесть временных лет»? – С.121).

⁵¹ «Мстислав же с вечера исполчи дружину . и постави Сѣверъ въ чело противу Варагомъ . а самъ ста с дружиною своею по крилома . и бывъши пощи . быгѣ тма . и громове и молнья и дождь . и реѣ Мстиславъ дружинъ свои подема на нѣ . и поиде Мстиславъ и Ярославъ противу . и съступиса чело Варазѣ съ Сѣверомъ и трудипаса Варазы сѣкуше Сѣверъ . и по семь настужи Мстиславъ . с дружиною своею . и нача сѣчи Варагы . и быгѣ сѣча силна . яко посвѣташе мълнья и блисташаса вружъя . и бѣ гроза велика . и сѣча силна и страшна . видѣвъ же Ярославъ . яко побѣжаемъ естъ . и побѣже» (Ипат. – Л.55 об.).

саме ніч стала запорукою успіху для однієї зі сторін, причому саме тієї, що виявилася більш розумною та далекоглядною. Те саме бачимо у статті 1016 р.: Ярослав проявив кмітливість і використав ніч на свою користь. Новгородський книжник, не виключено, вибудовував свого роду взірцеву оповідь про битву, що поєднала б найяскравіші риси відомих йому воєнних протистоянь. Водночас Любецька битва в контексті НПЛст виглядає як приклад «правильної» перемоги. Сприяння зрадника, уміла тактика під час нічного бою і нарешті недієздатність ворожої дружини, яка бенкетує – ось головні чинники воєнного успіху в уявленні новгородського книжника.

З іншого боку, літописець XIII ст. замість чотирьох битв Ярослава в 1016–1024 рр.⁵² (за «ПВЛ»: Любецька 1016 р., над Бугом 1018 р., на Альті 1019 р. та під Лиственем 1024 р.) розказує лише про першу. Зате в розповіді використано інформацію з подальшого тексту Початкового літопису. Так, до статті 1016 р. перенесено фразу зі статті «ПВЛ» 1018 р. про втечу Святополка до печенігів (можливо, у результаті переосмислення згадки «ПВЛ» про їх участь у битві)⁵³.

Аналіз опису Любецької битви як складової НПЛст приводить іншим шляхом до того ж висновку, що й перша частина нашого дослідження. Текст НПЛст у даному місці залежний від «ПВЛ». Він вписується в контекст повідомлень XIII ст. і, вочевидь, постав не раніше його другої половини. Новгородський автор опису Любецької битви не використовував ані усного переказу про битву, ані літопису, старішого за «ПВЛ»⁵⁴. Унікальна інформація була сконструйована книжником на основі «Повісті временних літ» та власних уявлень про те, «як мало бути».

Продовження війни Ярослава і Святополка у НПЛст не описується, а Любецьку битву подано як щасливий фінал. Цей факт вимагає пояснення і змушує звернутися до старої проблеми – походження текстологічного рубежу, що припадає як раз на літописні статті 1016–1017 рр.⁵⁵ Річ у тім, що до статті 1017 р. текст НПЛ являє собою розлогий наратив, близький до «ПВЛ», а починаючи з 1017 р. – скорочене київське літописання з кількома новгородськими повідомленнями⁵⁶. До сьогодні не існує загальноприйнятої інтерпретації такої «нерівномірності» тексту НПЛ. Спробуємо запропонувати рішення цієї загадки.

⁵² Не враховуючи ще одну битву 1018 р., запропоновану О.О.Гіпшіусом.

⁵³ Інше, але менш вірогідне, пояснення – помилка: ніби спочатку в тексті читалося «бежа съ печенегъ», тобто йшлося про супутників князя у втечі, а не про пункт призначення. На думку О.О.Шахматова, в оригіналі під 1016 р. були наявні обидві звістки: ніби Святополк справді тікав безпосередньо до печенігів, а від них переправився до ляхів (див.: *Шахматов А.А. Разыскания...* – С.506). Але серйозних підстав для такої кон'єктури немає.

⁵⁴ Уважаємо це особливо важливим з огляду на поширення останнім часом у науковому середовищі ідеї «Найдавнішого Сказання», гіпотетичного першого історичного тексту Київської Русі, який нібито було укладено близько 1016 р. Огляд літератури питання і оцінку гіпотез див.: *Гимон Т.В. Историописание раннесредневековой Англии и Древней Руси: сравнительное исследование.* – Москва, 2011. – С.210–216.

⁵⁵ Він чітко простежується у НПЛмл, адже НПЛст є дефектним рукописом, що втратив перші зошити.

⁵⁶ Із 1117 р. у НПЛ відображене регулярне і самостійне новгородське літописання.

Наші спостереження щодо зв'язків опису Любецької битви з іншими статтями НПЛст дозволяють припускати у XIII ст. такий етап в історії новгородського літописання, що полягав не просто в поповненні літопису новими анналістичними записами, а в редагуванні літопису на всій його протяжності.

Є підстави вважати, що втрачений початок НПЛст був хоча б місяцями схожий на збережений початок НПЛмл. Наведемо лише один показовий приклад порівняння статті НПЛст за 1230 р. з т.зв. «Передмовою до Софійського времінника» (власне, до НПЛмл)⁵⁷:

«Передмова» до НПЛмл	НПЛст (стаття 1230 р.)
<p>Мы же паки на послѣдование возвратимъся, глаголюще сице о началѣ Русския земля и о князѣхъ, како откуду быша [...] За наше несытство навелъ богъ на ны поганяя, а и скоты наши и села наша и имѣния за тѣми суть, а мы своихъ злыхъ дѣлъ не останемъ. Пишетъ бо ся: богатество неправдою</p>	<p>а то богъ на нас поганяя навѣдѣ, и землю нашу пусту положиша; а иное сами не блюдуче з, без милости истеряхомъ свою власть, и тако бысть пуста и тако ны господь богъ възда по дѣломъ нашимъ. [...] Они трудишася, събирающе, а си въ трудъ: ихъ вънидоша; о таковыхъ бо рече духъ святыи:</p>
<p>сбираемо извѣстася. И паки: сбираетъ, и не вѣсть, кому собираетъ я. И паки: лучше малое праведнику, паче богатства грѣшныхъ многа. Да отсель, братия моя возлюбленная, останемся от несытства своего, нь доволни будете уроки вашими</p>	<p>събираетъ, а нѣ вѣсть, кому собирает [...] Мы же на прѣднее възвратимъся, на горкую и бѣдную память тоя весны. Что бо рещи или что глаголати о бывшей на нас от бога казни.</p>

Навіть цей дуже обмежений фрагмент демонструє тісну текстуальну та ідейну спорідненість тексту НПЛ XIII ст. з «Передмовою». Найкраще ця спорідненість пояснюється єдиним авторством і часом написання всіх цих частин літопису – не раніше середини й не пізніше кінця XIII ст.

Слід також наголосити, що саме у статтях НПЛ першої половини – середини XIII ст. (зокрема тих, що споріднені з описом Любецької битви і «Передмовою») містяться досить розлогі, подібні між собою, авторські відступи, у котрих розвивається ідея «кар Божих». Тут містяться прямі цитати й парафрази з «ПВЛ», переважно зі статті 1068 р., де якраз проводиться думка про покарання Богом людей різноманітними стихійними лихами і навалами «поган» за «несытство», «зლობъ», розбрат та інші гріхи. Якщо прийняти належність цих статей, опису Любецької битви та «Передмови» до єдиного пласту тексту, маємо визнати «ПВЛ» за їх спільне джерело⁵⁸.

У згаданій статті 1230 р. автор називає себе – паламар Тимофій. Абстрагуючись від давніх дискусій щодо його участі в літописанні, відзначимо, що він виглядає найкращим кандидатом в автори «Передмови», розлогіх відступів у статтях XIII ст. та опису Любецької битви⁵⁹. З одного боку, палеографічний аналіз рукописів новгородського походження дозволив О.О.Гішпіусу атрибутувати

⁵⁷ Спорідненість цих текстів уже завважувалася в літературі (див.: *Петрухин В.Я.* К ранней истории русского летописания: о предисловии к Начальному своду // Слово и культура. – Т. II: Памяти Никиты Ильича Толстого. – Москва, 1998. – С.354–356).

⁵⁸ Це суперечить поширеній із часів О.О.Шахматова думці про походження «Передмови» з гіпотетичного попередника «ПВЛ» – Початкового своду.

⁵⁹ Тимофія автором «Передмови» впевнено називає і В.Я.Петрухін (див.: *Петрухин В.Я.* К ранней истории русского летописания: о предисловии к Начальному своду. – С.356). До того ж учений наголошує, що вся ідеологія «Передмови» відповідає реаліям середини – другої половини XIII ст.

руці Тимофія, крім підписаного ним «Лобковського Пролога», ще три грамоти та список «Апокаліпсису» (т.зв. «Апокаліпсис Нікольського»)⁶⁰. З іншого боку, нещодавно було аргументовано тезу, що «Передмову» складено під впливом «Апокаліпсиса»⁶¹. Якщо «Передмова» написана у другій половині XIII ст. особою, що читала «Апокаліпсис», то ця особа найімовірніше – Тимофій, котрий точно його читав і був автором літописних повідомлень XIII ст., споріднених із «Передмовою».

Куди сягав і коли був складений цей новгородський (і в певному сенсі справді перший) літопис? Порівняно розлогий, насичений риторичними відступами, стилістично досить «книжний» і літературно оброблений текст статей першої половини – середини XIII ст. із 1275 р. змінюється дуже сухим і фактографічним⁶². Тільки через 15 років, після 1291 р., знов починають з'являтися старі риторичні кліше і стилістичні прийоми; але щільність їх значно нижча, набір бідніше, а обсяг авторських ремарок менший. Коментуючи цей факт, не погоджуємося з двома протилежними концепціями складання НПЛ, сформульованими останнім часом. На думку автора однієї з них, О.О.Гіпшуса, рубіж середини 1270-х рр. відображає просто зміну єпископського анналіста: замість Тимофія, нібито літописця єпископів Спиридона (1229–1249 рр.) і Далмата (1250–1274 рр.), приходять літописець наступного єпископа Климента⁶³. Можливості створення жодного великого літописного твору у цей час концепція О.О.Гіпшуса не передбачає. Проте, як було показано вище, є всі підстави вважати, що новгородський літопис саме у другій половині XIII ст. зазнав редакції на всій протяжності. До нього пишеться «Передмова», у текст вводяться цитати й парафрази з «ПВЛ», остання кладеться в основу початкової частини літопису. Це – зусилля явно іншого характеру, ніж просто робота анналіста⁶⁴.

Іншу концепцію запропонував А.Л.Нікітін⁶⁵. Дослідник виявив у тексті НПЛ численні синтагми (риторичні кліше, характерні звороти⁶⁶), які, на його думку, свідчать про руку єдиного автора. Більшість цих синтагм А.Л.Нікітін

⁶⁰ Гипшус А.А. К истории сложения текста Новгородской первой летописи. – С.4–5, 8–9.

⁶¹ Фоллин С. Об одном возможном источнике предисловия к Начальному своду // *Ruthenica*. – К., 2008. – №7. – С.143–144.

⁶² Гипшус А.А. К истории сложения текста Новгородской первой летописи. – С.10–11; *Его же*. Новгородская владычная летопись XII–XIV вв. и её авторы (история и структура текста в лингвистическом освещении) // *Лингвистическое источниковедение и история русского языка 2004–2005*. – Москва, 2006. – С.177–193.

⁶³ Гипшус А.А. К истории сложения текста Новгородской первой летописи. – С.10–11; *Его же*. Новгородская владычная летопись XII–XIV вв. и её авторы. – С.210–211.

⁶⁴ Зауважимо, що не відкидаємо існування у XII–XIII ст. новгородського порічного літописання типу анналів. Навпаки, воно вочевидь існувало, однак у Синодальному списку НПЛст і у списках НПЛмл відобразилися не безпосередньо ці аннали, а їх літературна обробка, відносно цілісний літописний твір. Як показує дослідження О.О.Гіпшуса, розподіл у тексті Синодального списку різноманітних лінгвотекстологічних ознак упевнено вказує на «шов» близько 1274 р. (див.: Гипшус А.А. Новгородская владычная летопись XII–XIV вв. и её авторы. – С.205). Питання полягає, отже, в інтерпретації природи цього «шва». Спостереження над суто формальними ознаками тексту не можуть дати на нього однозначної відповіді.

⁶⁵ Никитин А.Л. Новгородская первая летопись и её изводы // *Герменевтика древнерусской литературы*. – Москва, 2005. – Сб.12. – С.407–448.

⁶⁶ Наприклад: «придоша вси здорови»/«сами придоша сторови», «о велика бяше беда...»/«о горе тогда братье бяше», «и бысть крестьяном прибежище», «а покой Боже...»/«а дай Бог ему...», «един Бог весть»/«а то Бог весть» та ін.

простежив до 1330–1350-х рр. (власне до останньої статті Синодального списку – 1352 р.) і зробив висновок, що саме тоді було складено Новгородський перший літопис – спільний протограф Синодального списку і списків молодшої редакції⁶⁷. «Синтагматичний» підхід у виконанні А.Л.Нікітіна має, проте, одну ваду. Насправді деякі синтагми, а також ремарки-оцінки подій у категоріях «кар Божих», простягаються у НПЛмл не до 1350-х рр., а до самого кінця літопису в 1440-х рр. Це означає, що до однакових стилістичних прийомів удавалися різні літописці, наслідуючи манеру попередників. Це, своєю чергою, реабілітує зазначений рубіж 1275 р., який важко пояснити, відсуваючи роботу єдиного редактора літопису у середину XIV ст. У той час міг працювати перший чи один з епігонів попереднього літописця. А «законодавцем моди», найпевніше, був книжник другої половини XIII ст., що уклав «Передмову». Отже, хронологічні рамки роботи автора опису Любецької битви можна звузити: не раніше 1268 р. (у статті за цей рік містяться паралелі до статті 1016 р.) і навряд чи пізніше 1275 р. (коли в літопису відбувається «стилістичний збій»)⁶⁸.

Видається, що саме в контексті історії укладання новгородського літопису XIII ст. слід розглядати й появу текстологічного рубежу 1016 р.⁶⁹ На його виникнення могли вплинути два фактора: 1) джерельний та 2) ідеологічний.

1) Наявність у тексті НПЛст на відрізьку 1017–1116 рр. кількох власне новгородських (зокрема, точно датованих) повідомлень може свідчити про відображення в ньому досить давнього літописного джерела XI – початку XII ст. Отже, різка стилістична зміна в тексті НПЛст із 1017 р. могла бути наслідком переорієнтації книжника з «ПВЛ» на місцеве джерело. Йому, очевидно, віддавався пріоритет, оскільки укладач НПЛст із двох джерел, що описували один час, одинадцять століття, обрав саме його. Таким чином, можна припускати, що найдавнішу історію новгородський книжник XIII ст. запозичив із «ПВЛ», а приблизно з того місця, звідки вже починалися новгородські літописні джерела, поклав їх в основу свого літопису. Між тим, ця гіпотеза пояснює тільки те, чому перша половина XI ст. стала місцем «зшивки» «ПВЛ» і новгородського літописання. Але чому «шов» припав саме на 1016–1017 рр.?

2) Відповідь варто шукати в ідеологічних установах укладача НПЛст. Автор недавньої спеціальної статті про «Передмову» вказав на те, що її ключова історична ідея – першість Новгорода перед Києвом (виражена словами «преже Новгородская волость и потом Киевская») – виникла як осмислення тексту «ПВЛ»⁷⁰. Справді, ще до згадки Кия і його братів «ПВЛ» зазначає, що

⁶⁷ *Никитин А.Л.* Новгородская первая летопись и её изводы. – С.420–423, 446.

⁶⁸ Початок 1270-х рр., з огляду на промовисті есхатологічні настрої книжника, міг бути досить «зручним» часом для складання історії. За гіпотезою В.Н.Рудакова, серед освічених русинів існувала ідея про настання кінця світу у сорокаріччя від нападу монголів на Русь, що виповнювалося як раз у середині 1270-х рр. (див.: *Рудаков В.Н.* Время «Ч» в древнерусских произведениях о монголо-татарах // *Казус: Индивидуальное и уникальное в истории 2007–2009.* – Москва, 2012. – С.41–43).

⁶⁹ Відповідно, ми не погоджуємося з тими дослідниками, хто вважає, що даний рубіж був пригаманний тексту гіпотетичного новгородського зводу початку XII ст., від якого всіма пізнішими новгородськими літописами була успадкована специфічна «асиметрична» структура (див.: *Гимон Т.В.* Историческое раннесредневековой Англии и Древней Руси: сравнительное исследование. – С.517–518 (тут же основна література питання)).

⁷⁰ *Фоллин С.* Об одном возможном источнике предисловия к Начальному своду. – С.149.

«Словѣне же съдѣша школо озера Илмера . и прозвашася своимъ именемъ . и сдѣлаша городъ . и нарекоша и Новѣгородъ»⁷¹. Крім того, із розповіді про подорож апостола Андрія випливає, що коли Києва і киян ще не було, новгородські словени вже жили на своїх місцях і мали певні звичаї. Відтак новгородський книжник XIII ст. міг осмислювати «ПВЛ» досить тенденційно, звертаючи увагу на першість свого міста, його роль у початковій руській історії та зв'язок історій Новгороду і Києва.

За такого підходу 1016-й рік набуває неабиякого значення. Зайняття Києва Ярославом того року – останній випадок, коли князів до влади в Києві приводили новгородці. Так було з Олегом та Ігорем, із Володимиром, і, нарешті, з Ярославом. Тричі «новгородська волость» давала князя «волості» київській⁷². Для книжника, що вибудовував новгородську історію, київська історія до 1016 р. важлива тим, що в ній ледь не ключову роль відігравали новгородці та їх земля. У подальшій київській історії Новгород не мав такого значення, а відтак і переповідання «ПВЛ» після 1016 р. могло бути непотрібним.

⁷¹ Ипат. – Л.4.

⁷² Якщо не враховувати, що Аскольд і Дір також прийшли з Новгорода.

On the base of thorough analysis of historiography and the oldest chronicles (the Primary Chronicle and the Novgorodian First Chronicle of the old redaction) an attempt to check the main interpretations of relation of the two versions of the account about the battle of Liubech between Yaroslav and Sviatopolk. It is possible to assert that the earliest variant of the account about the battle, as well as all the passages related to it, appeared only in the Primary Chronicle, but not on the hypothetical previous stages of Kyiv chronicling. The Novgorodian chronicler of XIII century rewrote the version of the Primary Chronicle. However, no other written sources were used.

Keywords: *chronicling, Primary Chronicle, Initial Compilation, Novgorod First Chronicle, Synodal Copy.*

